

СУЧАСНІ РЕЛІГІЇ І РЕЛІГІЙНА СИТУАЦІЯ

УДК 279.125

DOI <https://doi.org/10.32420/2306-3548/2024.96.07>

Павло Павленко

ПЕРСПЕКТИВИ ПОВОЄННОГО ХРИСТИЯНСТВА В УКРАЇНІ (ЧИ МОЖЛИВА/ПОТРІБНА «ТЕОЛОГІЯ ПІСЛЯ БУЧІ»?)

У статті досліджено вплив російсько-української війни на християн в Україні, вказано на зміни релігійного світогляду в умовах воєнної реальності. Поруч із цим автор статті вивчає висновки «теології після Освенцима», прагнучи серед них не просто віднайти паралелі між останньою та можливою «теологією після Бучі», а з'ясувати, чи взагалі можлива її поява в повоєнному українському християнстві. Оскільки «теологія після Освенцима», по суті, не зробила належних висновків, тобто не вплинула на західне, передусім європейське, християнство після 1945 року, релігія Христа залишила без відповіді чимало нагальних смислосубтєвих питань, пов'язаних з існуванням людини-вір'янина у світі, який оговтується після воєнної Катастрофи. Якщо можлива «теологія після Бучі» стане рухатись шляхом колишньої «теології після Освенцима», а нині на це вказують низка конфесійних друків, на повоєнне християнство в Україні чекає невтішна доля – перетворення його на обрядовірство і, як наслідок, втрата суспільного авторитету.

Ключові слова: християнство, Святе Письмо, теологія після Освенцима, теологія після Бучі, російсько-українська війна, геноцид в Україні, Голокост.

Pavlo Pavlenko

PROSPECTS FOR POSTWAR CHRISTIANITY IN UKRAINE (IS “THEOLOGY AFTER BUCHA” POSSIBLE/NEEDED?)

The article explains the impact of the Russian-Ukrainian war on Christians in Ukraine, to point out the changes in the religious worldview in the conditions of wartime reality. Along with this, the author of the article studies the conclusions of “theology after Auschwitz”, firstly by seeking to find parallels to a possible “Theology After Bucha” and secondly to find out whether such a theology is possible in postwar Ukrainian Christianity. Because “theology after Auschwitz”, in fact, did not draw proper conclusions, that is, did not influence Western, and primarily European, Christianity after 1945, religion of Christ ideologically did not fill “new wine” with new contents and meanings of the “old wineskin” of the religious tradition, Christianity has left unanswered many urgent semantic and essential questions related to the existence of believers in a world that is recovering from a war Catastrophe. If a possible “Theology After Bucha” begins to move along the way of “theology after Auschwitz” (many confessional publications point to this today), postwar Christianity in Ukraine will face a disappointing fate – transformation into ritualistic cult and, as a result, a loss of credibility in society.

Key words: Christianity, Holy Scripture, theology after Auschwitz, theology after Bucha, Russian-Ukrainian war, genocide in Ukraine, Holocaust.

Актуальність, методологія і мета. Нова реальність, у якій опинилась Україна від 24 лютого 2022 р., оприявнила світоглядну прірву між віровченнями церков і практичною діяльністю їхніх вірян. Більшість протестантських і неопротестантських конфесій в Україні взагалі виявились безпорадними пояснити воєнну реальність змістом Святого Письма. А численні злочини російських окупантів, які були відкриті світу після звільнення Київщини в березні – квітні 2022 р., зокрема місця катувань і масових розстрілів українців у Бучі, Ірпені, Бородянці, зруйнували усталену картину їхнього світорозуміння, означили прірву між теоретичними засадами євангельського віровчення та

їхньою практичною реалізацією в умовах української оборонно-визвольної війни.

Аналіз масиву джерел, передусім християнських (в основному інтернет-публікацій), які інтерпретують війну віроповчальним інструментарієм, дає можливість розкрити позицію конфесій у період повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Стаття побудована на матеріалі масивного дослідження євангельського християнства в Україні за умов сучасної російсько-української війни, яке автор здійснює протягом 2022–2025 рр. у рамках планової теми відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАНУ. Саме тому **метою** даного аналізу є накреслення можливих

штрихів щодо виникнення в українському християнстві «теології після Бучі» Водночас автор намагається вказати на застереження, які унеможливають появу такої теології. Зокрема, якщо можлива «теологія після Бучі» стане розвиватись в ідейному фарватері «теології після Освенцима», вона не буде мати сенсу. За прикладом «теології після Освенцима», вона не отримає притомної відповіді на головне питання – «Де був Бог?» під час українського Голокосту. Невивчений урок «теології після Освенцима» нині перекладений на плечі українських християн. То ж чи можлива, і чи взагалі доцільна, поява «теології після Бучі», покаже час.

Виклад основного тексту. Місто Буча стало сукупним символом сучасного геноциду українського народу, оскільки у процесі звільнення Київщини саме воно було першим, яке засвідчило масштабність злочинів росіян проти українців. Саме Буча дала привід багатьом задуматись, чи існує Бог? Кажуть, на війні не буває атеїстів. Це не зовсім правда, бо в Україні саме після Бучі побільшало тих, хто зневірився не просто у християнстві, а в релігії взагалі.

«Бог є Любов» – повчає християнство. У мирний час це твердження сприймається віруючими цілком природно. Прийнятним є сповідання евангельського пацифізму з його «любов'ю до ворогів», з ідеями про ненасилля щодо іншої людини і непротидію злу. Проте під час війни, коли довкола несправедливість, страждання, горе, смерть, досить складно вірувати, що Бог є добрим (Благим), що він є милосердним і усемиловивим Творцем. Якщо новозавітний Бог є Любов, то чому попустив масові страждання і вбивства невинних? Чому не захистив бодай дітей? Якщо не хотів, то він не є Любов'ю. А якщо не міг, тоді він не Вседержитель, не «стовп і підвалина правди» (1 Тим. 3:15).

Після Другої світової війни ставилось інше питання: чи можливе християнство після Аушвіца чи Освенцима¹? І якщо біблійний Бог допустив Голокост, то він уже не може вважатись уособленням Любові. Але оскільки представниками конфесій після 1945 р. таке питання на богословському рівні залишилось нерозв'язаним, відоме гасло «ніколи знову» виявилось пустопорожньою нікчемністю, бо ж оте «ніколи» таки повторилось через 77 років у центрі Європи – в Україні! І вся усталена, вибудовувана десятиліттями біблійно-гуманістична система світоуявлення західної цивілізації після 24 лютого 2022 р. зламалась, тому що на протигагу всьому світу, який був переконаний у непорушності

«ніколи знову», російська тоталітарна машина, розв'язуючи повномасштабну війну проти України, оприлюднила протилежне гасло – «можемо павтарити». От і повторили, несподівано/неочікувано для Заходу, реалізуючи свої злочинні наміри з особливим зухвальством і найпідступнішим, найжорстокішим способом².

Як свого часу «теологія після Освенцима», так і християнство після Бучі доводить неспроможність віроповчальним інструментарієм пояснити реальність Катастрофи. Будь-яке традиційне обґрунтування, на зразок «Бог є любов», «Бог любить світ», «Бог любить людину» на тлі Катастрофи виглядає наругою над пам'яттю жертв; будь-яке інше – доведе неспроможність християнського Бога протидіяти злу. Недолуго виглядають і спроби, з одного боку, пояснити Катастрофу текстами з Давидових псалмів чи Книги Йова або апокаліптичними розділами книг Ісаї та Єремії, а з іншого – вказати на якісь паралелі між мученицькою смертю Христа й усіма замордованими росіянами на окупованих територіях.

Протоієрей ПЦУ Георгій Коваленко на 10-й день повномасштабного вторгнення опублікував відео, у якому намагається відповісти на питання «Де Бог?» під час геноциду в Бучі, «Чому він це не зупинив?», «Як він міг це дозволити?». У своєму аналізі він намагається отримати пояснення в Біблії, але цим тільки підводить слухачів до висновку, що переконливих відповідей у Святому Письмі не існує. Одне з висновкових положень його проповіді зводиться до того, що належить просто вірити, що як свого часу страждав, був убитий, але потім воскрес Спаситель, так само воскресне Україна. Проте це ніяк не пояснює роль, участь, позицію Бога в Бучанській трагедії. Тому озвучені на початку проповіді питання залишаються без відповідей: оскільки «на ці питання важко відповідати», бо «слів не досить», висновує служитель, то «у цей момент краще мовчати»³.

Нині у християнських спільнотах уже почали говорити про «теологію після Бучі», ставлячи практично ті самі питання, які ставили християни та юдеї після Другої світової війни. Але передбачаючи, що відповідей або не буде, або вони можуть не сподобатися, нагальні запитання ховаються вірянами за їхнім чесним мовчанням, оскільки, як зауважує український журналіст Максим Віхров, потрібен час, щоби «перетравити досвід безпосереднього зіткнення зі злом, який ми зараз отримуємо

¹ Аушвіц і Освенцим – два символи Голокосту, тому часто їх уживають синонімічно. Між тим, якщо бути точним, то не польське місто Освенцим (польск. Oświęcim; німецька його назва – Auschwitz), а саме концентраційний табір, який нацисти розташували поблизу Освенцима і назвали «Аушвіц» (нім. Auschwitz), був «фабрикою смерті».

² Українське «Ніколи знову» проти російського «Можемо повторити». *Главком*. 8 травня 2023 р. URL: <https://glavcom.ua/columns/epifaniy/ukrajinske-nikoli-znovu-proti-rosijskoho-mozhem-povtorit-925555.html>.

³ Буча: Де був Бог і чи є Він узагалі. *Релігійно-інформаційна служба України (PICV)*. 04.04.2022 р. URL: https://risu.ua/bucha-de-buv-bog-i-chi-ye-vin-vzagali_n127979.

в ударних дозах»⁴. Роман Соловій, директор Східно-європейського інституту теології, філософ і богослов відверто констатує: «Я не готовий говорити про це сьогодні. Нам в Україні доведеться ще довго і болісно, як євреям після Освенцима, шукати відповіді на ці питання. Формувати контури своєї теології. Теології після Бучі»⁵.

Така «неготовність» спричинена передусім тим, що всі можливі пояснення Святим Письмом жахів російсько-української війни будуть непереконливим теоретизуванням, а це цілком може кинути виклик самому християнству, як це свого часу сталося у ситуації з «теологією після Освенцима». Той, хто наважується стати «теологом після Бучі», зауважує, що остання буде суттєво відрізнятися від «теології після Освенцима» передусім тим, що та мала справу здебільшого «із критичною саморефлексією», яка, заглиблюючись у «безконечні пошуки власної провини: у німецькості, європейськості, християнстві і ледь не в самому Богові», зрештою стала для християнства «руйнівним явищем»⁶. Натомість «теологія після Бучі» не піде шляхом «критичної саморефлексії», оскільки остання буде з'ясовувати питання «про зло, спричинене Іншим»⁷. Тобто ті, хто чинять його, у власному сенсі не є (або їх не варто вважати) християнами, тобто зло в контексті російсько-української війни зразу буде винесене «за межі християнства», бо винуватцями його є зовнішні «інші».

Якщо так, тоді «теологія після Бучі» стане вирішувати єдину проблему – зняти відповідальність за зло не лише з Бога, а й з тих «інших», які здебільшого були християнами – вірянами російського православ'я, таким чином усю провину за зло перекладе на абстрактну людину гріха, обумовить існування зла її відступництвом і кине клич до масового каяття всіх і вся – і жертв, і катів, – урівнюючи їх один з одним, таким способом прагнучим демонстрації євангельської суті християнського порозуміння. Проте за такої розкладки проблеми як така «теологія після Бучі» узагалі й не потрібна, бо вона не з'ясує нічого нового, а тому не вкладе в повоєнне християнство нове ідейне наповнення, не надасть поштовху до розкриття нових християнських смислів. Так чи інакше, але все крутиться навколо питання «Де був Бог?». Більшість вірян в Україні нині не беруться його навіть промовляти.

Цікавими тут є висновки німецького й американського філософа Ханса Йонаса (1903–1993 рр.). У своїх працях, присвячених осмисленню трагедії Освенцима⁸, він практично вибудував нову теодицею, згідно з якою Бог не винний у Катастрофі, оскільки він після творіння земного довірив його подальшу долю людині. То ж доля світу перебуває не в компетенції Творця, а цілком належить людині, а тому й залежить від неї. Усевишній лише й може, що тільки жалкувати, що дозволив світові жити своїм життям. Якщо так, то й сама теодицея повною мірою залежна від людини, а значить, перетворюється, власне, уже на «антроподицею». Виходить, що у прагненнях виправдати Бога, обґрунтувати його непричетність до Катастрофи філософ лише посилив факт Божого безсилля перед злом, отже, перекреслив саму суть милосердного Бога Біблії.

Поступ «теології після Освенцима» забуксував практично на самих її початках, оскільки не знайшов відповідей на низку важливих екзистенційних питань: одні розчарувались у всесильності та всемогутності Бога Євангелій, другі покинули християнство, реакція третіх звелась до замовчування Катастрофи, а четверті продовжують повчати, що виною в усьому є людські гріхи. Ось і нині, але тепер вже після Бучі, чимало християн лише констатують: «Точної причини, чому Бог допустив війну в Україні, ми не знаємо. Але загалом Біблія відкриває причину всіх бід – це гріх. <...> Тепер людина відлучена від Бога і заслуговує на смерть. <...> Поки на світі є люди, які не повірили в Ісуса Христа, поки вони не звільнилися від своїх гріхів, війни будуть продовжуватись до кінця історії Землі»⁹.

Вислів «Тепер людина відлучена від Бога і заслуговує на смерть» особливо «актуально» звучить на тлі Бучанської трагедії і є «гідним» поясненням Катастрофи. У цій тезі криється вся перспектива можливої «теології після Бучі». Якщо з такою міркою підходити до започаткування «теології після Бучі», то й справді вона нічого суттєвого не висловить. Навіть більше, не змінить й саме повоєнне християнство, оскільки, не надаючи притомних відповідей на питання «Де був Бог?», релігія Христа залишиться такою, якою вона була не лише «до Бучі», а й «до Освенцима», і взагалі будь-якого катастрофічного в історії «до <...>» – заручником надто застарілої віроповчальної традиції.

Сучасне життя навряд чи варто осмислювати мірками життя Європи після Освенцима, бо, як колись підкреслив австрійський психіатр, психотерапевт

⁴ Віхров Максим. Теологія після Бучі. *Verbum*. 27 квітня 2022 р. URL: <https://www.verbum.com.ua/04/2022/gold-on-blue/theology-after-bucha/>.

⁵ Soloviy Roman. Теологія після Бучі. 3 квітня 2022 р. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/731114482/posts/10159902126439483/>.

⁶ Загребельний Ігор. Чи потрібна нам «нова теологія після Бучі». *Політична теологія*. URL: <https://politteonline/materialy/chy-potribna-nam-nova-teologiya-pislya-buchi/>.

⁷ Там само.

⁸ Див.: Jonas Hans. *Der Gottesbegriff nach Auschwitz: eine jüdische Stimme*. Frankfurt/Main : Suhrkamp Verlag, 1987. 64 s.

Jonas Hans. *Mortality and Morality: A Search for Good After Auschwitz*. Evanston : Northwestern University Press, 1996. 218 p.

⁹ Калина Олександр. Чому Бог допустив війну в Україні? *Церква Дім Євангелія*. П'ятниця, 26 серпня 2022. URL: <http://baptist.vn.ua/blog/item/14-chomu-v-ukraini-viina>.

і філософ єврейського походження Віктор Франкл (1905–1997 рр.), «у кожного часу свої неврози – і кожен час потребує своєї психіатрії»¹⁰. Оскільки «невроз» після Освенцима не був належним чином вилікуваний, це призвело до рецидиву – появи нового «Освенцима» – української Бучі. Тому, як зауважував німецький філософ Теодор Адорно (1903–1969 рр.), якщо «усе політичне навчання» післявоєнної Європи у XX ст. формувалося довкола ідеї про те, щоби новий Освенцим не повторився, а він таки повторився, то все цивілізоване людство XXI ст. мусить бути зосереджене на тому, щоб його «політичне навчання» запобігло виникненню десь у майбутньому таких катастроф. Інакше кажучи, якщо протягом 2-ї пол. XX ст. уособленням рафінованого зла був Освенцим, то для людства XXI ст. ним стала Буча.

Якщо «теологія після Бучі» буде рухатись коліями «теології після Освенцима», вона непотрібна – вона не те, що нічого не встановить нового, оскільки її мету (і нині це вже видно з окремих заяв) буде становити не з'ясування перспектив повоєнного християнства в Україні, а пошук аргументів, якими б можна було звільнити Бога від відповідальності за Бучу і тим само уможливити спасіння самого християнства від ідейної кризи, у якій воно опинилось в Україні після 24 лютого 2022 р. Номінальні віруючі, яких більшість, цієї кризи помітити нездатні, а от «вірний залишок» переживає її, прагнучи традиційно знаходити відповіді у Біблії. Проте віроповчальної тези «Бог є Любов» не досить для ґрунтовної відповіді на питання «Де був Бог?» під час Бучанської катастрофи, «Де він є в межах російсько-української війни?». Зволікання з відповідями не прояснює «Бучі», а навпаки – ускладнює проблему.

«<...> Для християнства, – зазначає філософ і юдейський теолог Еміль Факенхайм (1916–2003 рр.), – головний подив – це чудо його Радісної Звістки. Але після Голокосту неможливе повне чудо, якому не загрожував би повний жах. Тому не дивно, що сьогоднішня християнська теологія, прагнучи зберегти чудо, найчастіше не помічає цього жаху, применшує його, розчиняє його в універсальному жаху, що є скрізь, отже, ніде. Але цей шлях теж не рятує: адже розчинити жах – означає розчинити також і чудо. Лише відкрившись для жаху, християнська віра і християнська теологія можуть врятувати свою цілісність і сподіватися, що їх знову подивує стара Радісна Новина»¹¹.

¹⁰ Франкл В. Человек в поисках смысла. Сборник. Пер. с англ. и нем. / общ. ред. Л. Гозмана, Д. Леонтьева; вст. ст. Д. Леонтьева. М.: Прогресс, 1990. 368 с. С. 24.

¹¹ Факенхайм Эмиль. О христианстве после Голокоста. Социально-политическое измерение христианства. Избранные теологические тексты XX в. (переводы) / сост.: С. Лёзова, О. Боровой; введ. С. Лёзова. М.: Наука; Издательская фирма «Восточная литература», 1994. 406 с. С. 278.

Так само і після Бучі Радість Христової Пасхи може затьмаритись страхіттями війни, оскільки, намагаючись списати жахи геноциду на суто людський чинник, релігія Євангелій перетворить сучасний Український Голокост на «універсальний жах» і, таким чином, позбавить його конкретики, затре обличчя й імена невинно убієнних, чим, урівнюючи жертви і катів, приглушить злочин, отже, приховає провину. Доки християнство не перебере частину провини на себе, не визнає, що серед катів і колаборантів були і є ті, хто були і є християнами – членами конкретних конфесій (а церкви несуть відповідальність за дії своїх вірян), і не підведе їх бодай до каяття, доти Буча, принаймні в українському християнстві, буде прірвою між ним (християнством) і людиною, бо Пасха буде окроплена не лише кров'ю Того, кого вважають Спасителем, але ще й тих, кого Він не захистив від російського ката, не спас від смерті, за кого не заступився – кров'ю жертв геноцидної війни Росії проти України.

Переконаємося, що міркування Карла Ясперса (1883–1969 рр.) і Пауля Тілліха (1886–1965 рр.) про пацифістське «мовчання» християнства після Освенцима є актуальним і нині – після Бучі. Тож відповідь на питання «Де був Бог?» варто шукати не десь «узагалі», а у конкретних церковних громадах, у кожного віруючого, з яких і складається Тіло Христове. А якщо хтось вважає, що християнство, сповідуючи євангельську ідею про зречення земного, не відповідальне за зло в «цьому світі», то той глибоко помиляється. Є зло, є злочинець, існує провина, а значить, у церковному сенсі мусить бути каяття і спокута, а в юридичному – суд, вирок і покарання.

Без необхідної спокути жодна «теологія після <...>» не врятує християнство, не змінить його, а тому й не зробить його актуальним для існування в повоєнному світі. Нині доля повоєнного християнства в Україні в руках християн. Якщо християнство залишиться таким, яким воно було до війни, воно ризикує перетворитися на обрядовіство, вірними якого стануть суто номінально-звичаєві сповідники, власне, «прихожани» у прямому сенсі цього слова, які будуть нечутливими до християнської керигми, бо зміст усієї їхньої церковності становитиме формалізм. А зовнішнє, обрядове, відсторонене від сучасності християнство, не інтегроване у світ сучасної людини з її нагальними потребами, проблемами та запитам, навряд чи буде затребуваним світоглядом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Адорно Теодор. Виховання після Аушвіца. *Філософія освіти. Philosophy of Education*. 2019. № 2 (25). С. 82–99. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2>.
- Буча: Де був Бог і чи є Він узагалі. *Релігійно-інформаційна служба України (PICU)*. 04.04.2022 р. URL: https://risu.ua/bucha-de-buv-bog-i-chi-ye-vin-vzagali_n127979.
- Віхров Максим. Теологія після Бучі. *Verbum*. 27 квітня 2022 р. URL: <https://www.verbum.com.ua/04/2022/gold-on-blue/theology-after-bucha/>.
- Загребельний Ігор. Чи потрібна нам «нова теологія після Бучі». *Політична теологія*. URL: <https://politteo.online/materialy/chy-potribna-nam-nova-teologiya-pislya-buchi/>.
- Калина Олександр. Чому Бог допустив війну в Україні? *Церква Дім Євангелія*. П'ятниця, 26 серпня 2022 р. URL: <http://baptist.vn.ua/blog/item/14-chomu-v-ukraini-viina>.
- Українське «Ніколи знову» проти російського «Можем повторить». *Главком*. 8 травня 2023 р. URL: <https://glavcom.ua/columns/epifaniy/ukrajinske-nikoli-znovu-proti-rosijskoho-mozhem-povtorit-925555.html>.
- Факенхайм Эмил. О христианстве после Голокауста. *Социально-политическое измерение христианства. Избранные теологические тексты XX в. (переводы)* / сост. : С. Лёзова, О. Боровой ; введ. С. Лёзова. М. : Наука ; Издательская фирма «Восточная литература», 1994. 406 с.
- Франкл В. Человек в поисках смысла. Сборник. Пер. с англ. и нем. / общ. ред. Л. Гозмана, Д. Леонтьева ; вст. ст. Д. Леонтьева. М. : Прогресс, 1990. 368 с.
- Jonas Hans. *Der Gottesbegriff nach Auschwitz: eine jüdische Stimme*. Frankfurt/Main : Suhrkamp Verlag, 1987. 64 s.
- Jonas Hans. *Mortality and Morality: A Search for Good After Auschwitz*. Evanston : Northwestern University Press, 1996. 218 p.
- Soloviy Roman. Теологія після Бучі. 3 квітня 2022 р. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/731114482/posts/10159902126439483/>.

REFERENCES

- Adorno, Teodor. Vykhovannia pislia Aushvitsa. *Filosofia osvity. Philosophy of Education*. 2019. № 2 (25). S. 82–99. <https://doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2>.
- Bucha: De buv Boh i chy ye Vin vazhali. *RISU – Relihiino-informatsiina sluzhba Ukrainy*. 04.04.2022. URL: https://risu.ua/bucha-de-buv-bog-i-chi-ye-vin-vzagali_n127979.
- Fakenkhaim, Emil'. O khristianstve posle Golokausta. *Sotsial'no-politicheskoe izmerenie khristianstva. Izbrannye teologicheskie teksty XX v. (perevody)* / sost. S. Lezova, O. Borovoi. Vved. S. Lezova. M.: Nauka ; Izdatel'skaya firma "Vostochnaya literature", 1994. 406 s.
- Frankl, V. *Chelovek v poiskakh smysla*. Sbornik. Per. s angl. i nem. / Obshch. red. L.Ya. Gozmana i D.A. Leont'eva; vst. st. D.A. Leont'eva. M.: Progress, 1990. 368 s.
- Jonas, Hans. *Der Gottesbegriff nach Auschwitz: eine jüdische Stimme*. Frankfurt/Main: Suhrkamp Verlag, 1987. 64 s.
- Jonas, Hans. *Mortality and Morality: A Search for Good After Auschwitz*. Evanston: Northwestern University Press, 1996. 218 p.
- Kalyna, Oleksandr. Chomu Boh dopustyv viinu v Ukraini? *Tserkva Dim Yevanheliia*. Piatnytsia, 26 serpnia 2022. URL: <http://baptist.vn.ua/blog/item/14-chomu-v-ukraini-viina>.
- Soloviy, Roman. Теологія після Бучі. 3 квітня 2022 р. *Facebook*. URL: <https://www.facebook.com/731114482/posts/10159902126439483/>.
- Ukrainske "Nikoly zнову" proty rosiiskoho "Mozhem povtorit". *Hlavkom*. 8 travnia 2023. URL: <https://glavcom.ua/columns/epifaniy/ukrajinske-nikoli-znovu-proti-rosijskoho-mozhem-povtorit-925555.html>.
- Vikhrov, Maksym. Teolohiia pislia Buchi. *Verbum*. 27 kvitnia 2022. URL: <https://www.verbum.com.ua/04/2022/gold-on-blue/theology-after-bucha/>.
- Zahrebelnyi, Ihor. Chy potribna nam "nova teolohiia pislia Buchi". *Politychna teolohiia*. URL: <https://politteo.online/materialy/chy-potribna-nam-nova-teologiya-pislya-buchi/>.